

ESTUDIS D'HISTÒRIA AGRÀRIA

CATÀSTROFES I CANVI SOCIAL

34

Estudis d'Història Agrària

CENTRE D'ESTUDIS HISTÒRICS INTERNACIONALS (Universitat de Barcelona)

CENTRE DE RECERCA D'HISTÒRIA RURAL (IRH-Universitat de Girona)

34

2022

REVISTA FUNDADA L'ANY 1978 PER

Emili Giralt i Raventós

DIRECCIÓ

Rosa Congost Colomer (Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Girona)

Llorenç Ferrer Alòs (Història Contemporània, Universitat de Barcelona)

CONSELL DE REDACCIÓ

Josep Colomé Ferrer (Història Econòmica, Institucions, Política i Economia Mundial, Universitat de Barcelona),
Jaume Dantí Riu (Història Moderna, Universitat de Barcelona), Antoni Furió (Història Medieval, Universitat de
València), Antònia Morey (Història i Institucions Econòmiques, Universitat de les Illes Balears), Patrici Pojada
(Història Moderna, Universitat de Perpinyà), Santi Ponce Vivet (Comunicació, Universitat de Vic), Enric Saguera
Hom (Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Girona), Antoni Riera Melis (Història Medieval,
Universitat de Barcelona), Enric Vicedo Rius (Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Lleida)

CONSELL ASSESSOR

Ignasi Aldomà (Universitat de Lleida), Maurice Aymard (École des Hautes Études en Sciences Sociales),
Fernanda Barcos (Universitat Nacional de La Plata), Giuliana Biagioli (Universitat de Pisa), Gérard Béaur
(École des Hautes Études en Sciences Sociales / CNRS), Paul Brasley (Universitat de Exeter), Criss Briggs
(Universitat de Cambridge), Salvador Calatayud (Universitat de València), Aymat Catafau (Universitat de Perpinyà),
Franco Cazzola (Universitat de Bolonya), Ramon Garrabou (Universitat Autònoma de Barcelona), Paul Friedman
(Universitat de Yale), Gonçal Artur López Nadal (Universitat de les Illes Balears), Julie Marfany (Universitat de
Durham), Nicolás Marty (Universitat de Perpinyà), Jesús Millán (Universitat de València), Isabel Moll (Universitat
de les Illes Balears), Manoela Pedroza (Universitat Federal Fluminense), Joan Peytaví Deixona (Universitat de
Perpinyà), Gabriela Piccini (Universitat de Siena), Ricardo Robledo (Universitat de Salamanca), Ofelia Rey
(Universitat de Santiago de Compostela), Philipp Schofield (Universitat d'Abertystwyth), Pegerto Saavedra
(Universitat de Santiago de Compostela), Paolo Tedeschi (Universitat Bocconi, Milà), Enric Tello (Història Econò-
mica, Institucions, Política i Economia Mundial, Universitat de Barcelona), Nadine Vivier (Universitat de Le Mans)

SECRETARI

Lisard Palau (Universitat de Barcelona)

MAQUETACIÓ, CORRECCIÓ I EDICIÓ

Edicions de la Universitat de Barcelona

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Sumari

DOSSIER: CASTÀSTROFES I CANVI SOCIAL

- 13 El cicle de mortalitat epidèmica i fam de 1093 a 1095 a Europa: anatomia d'una crisi frontissa
The European cycle of epidemic mortality and famine of 1093-1095: anatomy of a turning-point crisis
El ciclo de mortalidad epidèmica y hambruna de 1093-1095 en Europa: anatomia de una crisis-bisagra
Pere Benito i Monclús
- 45 Guerra i comunitat pagesa a la vegueria de Girona (1640-1720). Alguns testimonis i casos
War and peasant community in Vegueria of Girona (1640-1720). Some testimony and cases
Guerra y comunidad campesina en la Veguería de Gerona (1640-1720). Algunos testimonios y casos
Pere Gifre Ribas
- 71 Las desigualdades agrarias en la comarca del Vallès Occidental y la Guerra de Sucesión: Castellar del Vallès, 1688-1723.
Les desigualtats agràries a la comarca del Vallès Occidental i la Guerra de Successió: Castellar del Vallès, 1688-1723
Agrarian inequalities in the Vallès Occidental and the War of Succession: Castellar del Vallès, 1688-1723
Antonio López Estudillo

- 107 L'impacte econòmic i social de guerres, malalties i altres catàstrofes a la Ribera del Xúquer, València (segles XVI-XVIII)
The economic and social impact of wars, diseases and other catastrophes in the Ribera del Júcar, Valencia (16th-18th centuries)
El impacto económico y social de guerras, enfermedades y otras catástrofes en la Ribera del Júcar, Valencia (siglos XVI-XVIII)
Tomàs Peris Albentosa

MISCEL·LÀNIA

- 141 Diferenciació camperola i distribució de la riquesa al si d'una petita comunitat rural de l'horta de València (Vinalesa, 1383).
Peasant differentiation and wealth distribution in a small rural community in the Horta de València (Vinalesa, 1383)
Diferenciación campesina y distribución de la riqueza en el seno de una pequeña comunidad rural de la Huerta de Valencia (Vinalesa, 1383)
Frederic Aparisi Romero
- 163 La megasequia de 1626-1635 y sus impactos en el valle medio del Ebro (España)
La megasecada de 1626-1635 i els seus impactes a la vall mitjana de l'Ebre (Espanya)
The megadrought of 1626-1635 and its impacts on the Middle Ebro valley (Spain)
Josep M. Cuadrat / Francisco J. Alfaro Pérez / Ernesto Tejedor Vargas / Mariano Barriendos / Roberto Serrano-Notivoli
- 185 Frau pagès i pressió senyorial. El cas de la Vall d'en Bas a Catalunya (segle XVI)
Peasant fraud and manorial pressure in Catalonia. The case of the Vall d'en Bas (16th century)
Fraude campesino y presión señorial en Cataluña. El caso de la Vall d'en Bas (siglo XVI)
Joan Antoni Padrós

Crida per rebre articles per als dossiers dels propers números d'*Estudis d'Història Agrària* i proposta de números monogràfics

La revista *Estudis d'Història Agrària* vol mantenir la publicació d'un dossier a cada número. És per això que la revista fa una crida a tots els agraristes i investigadors que treballen sobre els temes que exposem a continuació perquè envïïn articles per ser sotmesos a avaluació i publicats en els números següents dins dels citats monogràfics:

Poblament, despoblament i hàbitat a l'edat mitjana.

Poblament, despoblament i hàbitat a l'època moderna i contemporània.

Podeu enviar propostes de monogràfics al Consell de Redacció de la revista (eha@ub.edu).

A part dels articles per a aquests dossiers, es poden enviar treballs per a la secció de Miscel·lània, que també seran subjectes d'avaluació d'acord amb les normes que es troben a la revista.

Darrers números i dossiers publicats

11. La contractació agrària a Catalunya
12. El pairalisme
13. Alimentació i història
14. La ramaderia: aspectes de la seva evolució
15. Agricultures mediterrànies contemporànies
16. Franquisme i món rural a Catalunya
17. Homenatge al Dr. Emili Giralt i Raventós
18. Economies de muntanya a Catalunya
19. Pluriactivitat en el camp català
20. Les transformacions agràries a la Catalunya del segle XVIII. 40 anys després de la tesi de Pierre Vilar
21. Miscel·lània
22. Els capítols matrimonials en el món rural
23. Usos agraris i no agraris de l'aigua, clima i episodis extrems
24. Enginyeria hidràulica i drets al voltant de l'aigua
25. Conflictes i negociació en el món rural
26. Vins i aiguardents
27. Arqueologia i història agrària
28. La introducció i l'expansió de nous conreus
29. Dones i món rural
- 30-31. Miscel·lània
32. Miscel·lània
33. Clima i Història
34. Catàstrofes i canvi social

Si esteu interessats a rebre els números de la revista, podeu enviar les vostres dades personals o acadèmiques i un número de compte bancari on carregar els rebuts a eha@ub.edu. Només es cobren els números a mesura que van sortint i a un preu reduït.

Normes per a la recepció d'originals, avaluació dels articles i característiques formals

1. La revista *Estudis d'Història Agrària* accepta per publicar qualsevol manuscrit (article, nota, ressenya, crítica de llibres, repàs bibliogràfic o estat de la qüestió) relatiu a l'anàlisi històrica de l'agricultura i la societat rural en el sentit més ampli i des d'enfocaments interdisciplinaris, ja siguin treballs teòrics, metodològics o empírics.
2. Els treballs, que han de ser originals i no es poden haver enviat a cap altra revista per ser avaluats, s'han d'enviar per correu electrònic a eha@ub.edu.
3. La revista utilitza el sistema doble cec i el Consell de Redacció sotmetrà els originals a avaluació de dues persones externes al Consell de Redacció i especialistes en el tema en qüestió, els quals, en el termini de dos mesos, informaran sobre la conveniència o no de publicar-los, o introduir-hi modificacions. En cas de desacord, es demanarà l'opinió d'un tercer avaluador. Les raons de l'acceptació o rebuig de l'article es comunicaran a l'autor que, en cas d'acceptació, haurà d'introduir-hi les modificacions convenients. El Consell de Redacció revisarà aquestes modificacions per comprovar que s'ajusten a la proposta dels avaluadors.
4. La secretaria de la revista *Estudis d'Història Agrària* trametrà rebut dels originals en el termini de quinze dies i el Consell de Redacció resoldrà si es publiquen en un termini de sis mesos.
5. El text haurà d'anar acompanyat d'una pàgina que contingui el títol del treball, el nom de l'autor o autors, l'adreça completa, inclosa la del centre de treball o la filiació institucional de l'autor, el telèfon, l'adreça electrònica i el número ORCID d'investigador. També caldrà fer constar si la recerca que ha donat lloc al treball s'ha beneficiat d'alguna mena d'ajut i si el treball en qüestió s'ha presentat en seminaris, congressos, etc. Així mateix, s'adjuntarà un resum en llengua original de l'escrit, en català, castellà i anglès, que inclogui el títol i exposi, en cent paraules com a màxim, el contingut i els resultats del treball. Igualment es faran constar les paraules clau en les tres llengües.
6. El text també anirà acompanyat d'una declaració d'originalitat de l'article per part de l'autor.
7. La llengua de la revista és el català. Tot i així, els originals es publicaran en la llengua en què hagin estat escrits (qualsevol llengua de l'Estat Espanyol, francès i anglès). Si el Consell de Redacció acordés de traduir-los, es tindria en consideració l'opinió de l'autor.
8. L'extensió màxima de l'article serà de 35 pàgines (12000 paraules) inclosos gràfics, quadres, mapes, bibliografia i annexos, tot i que el Consell de Redacció podrà considerar treballs de més extensió per la seva rellevància. El text ha de ser escrit a una cara i a doble espai. Les notes a peu de pàgina cal numerar-les correlativament i ubicar-les a peu de pàgina. Els quadres i les figures es numeraran correlativament, portaran un breu títol i indicaran llurs fonts. Si les citacions a l'interior del text superen les quatre línies, aniran a un espai, en cursiva i amb marges diferents als generals. Per la redacció s'utilitzaran els criteris de la Universitat de Barcelona <https://www.ub.edu/cub/criteris.php> en aquells aspectes no definits en aquest apartat.
9. També s'enviarà una versió de l'article neta de referències personals en notes, citacions bibliogràfiques, agraïments o participació en projectes de recerca per tal de facilitar la tasca als avaluadors.
10. El sistema de cites bibliogràfiques es farà utilitzant el sistema APA 7ª edició amb la finalitat d'homogeneïtzar les bibliografies. No s'acceptaran les referències bibliogràfiques senceres ni abreu-

jades en les notes a peu de pàgina. Poden trobar-se les característiques d'aquest sistema de citació a <https://www.scribbr.com/apa-style/apa-seventh-edition-changes/>.

(LLONCH, 1998, pp. 39-41)

(COLOMÉ, Ferrer & Valls, 2016)

11. La revista no cobrarà cap mena de taxa per a la publicació a *Estudis d'Història Agrària* tant de manera directa com indirecta
12. Les referències bibliogràfiques citades en el text es recolliran en una llista al final de l'article i tindran el format APA indicat més amunt. Es farà constar el DOI de l'article o treball citat, si es coneix

Exemples de citacions bibliogràfiques (sistema APA 7):

(Articles)

LLONCH, M. (1998). «La capacitat exportadora de la indústria catalana del gènere de punt (1876-1935)», *Recerques*, 37, 165-194.

Disponible a: <https://doi.org/10.1177/152700250000100304>

(Llibres)

SERRA PUIG, E. (1988). *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII*. Crítica.

(Tesis)

TELLO, E. (1987). *Pagesos, menestrals i rendistes. Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana (1702-1861)* (Tesi doctoral, Universitat de Barcelona). Disponible a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/35538>

(Capítols de llibre)

COLOMÉ FERRER, Josep (2015). «Expansió vitícola, consolidació de la propietat capitalista de la terra i conflictivitat social a la Catalunya prelitoral durant el segle XIX: la comarca del Penedès». Dins Josep COLOMÉ FERRER i altres (ed.), *Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 245-279.

13. Només s'enviaran les proves d'impressió una vegada i s'hauran de retornar en un termini màxim de deu dies. Després ja no es podran introduir modificacions.
14. Els autors rebran el PDF de l'article per fer-ne la difusió que creguin convenient i un exemplar en paper de la revista. Podran adquirir-ne més exemplars en paper a preu reduït.

Drets d'autor

15. Els textos publicats a *Estudis d'Història Agrària* no tenen càrrecs d'enviament ni de tramitació (APC) i estan subjectes a una llicència Creative Commons Reconeixement No comercial (CC-BY-NC), que permet compartir l'obra amb tercers, sempre que se'n reconegui l'autoria, la publicació inicial en aquesta revista, es compleixin les condicions de la llicència i no se'n faci cap ús comercial. Es poden consultar i distribuir lliurement sempre que se citin l'autor i l'editor

Per tant, la revista compleix la definició d'accés obert de la declaració de la iniciativa d'accés obert de Budapest. La revista permet que l'autor o autors tinguin els drets d'autor i els drets de publicació sense restriccions.

DOSSIER: CATÀSTROFES I CANVI SOCIAL

El cicle de mortalitat epidèmica i fam de 1093-1095 a Europa: anatomia d'una crisi frontissa

The European cycle of epidemic mortality and famine of 1093-1095: anatomy of a turning-point crisis

El ciclo de mortalidad epidémica y hambruna de 1093-1095 en Europa: anatomía de una crisis-bisagra

Pere Benito i Monclús¹

Resum

Entre 1093 i 1095 Europa occidental patí una crisi de mortalitat epidèmica devastadora. Entre abril i novembre de 1095 diverses regions de França i dels Països Baixos foren afectades, a més, per una fam severa. La mortaldat i la fam empenyeren molts pagesos i pobres a seguir el predicador Pere l'Ermità i emprendre, a finals de 1095, l'èxode cap a Orient. Els anys 1093-1095 els comtats catalans, immersos en una dinàmica política diferent, patiren els efectes combinats d'una llarga crisi frumentària relacionada amb les expedicions que els comtes de Barcelona i d'Urgell dirigiren contra les taifes frontereres d'al-Andalus i d'una greu crisi de mortalitat causada per la difusió de la pandèmia continental.

Paraules clau: fam, crisi frumentària, epidèmia, crisi de mortalitat, crisi frontissa, croada, èxode, Edat Mitjana.

Abstract

Between 1093 and 1095, Western Europe suffered a devastating epidemic mortality crisis. Additionally, between April and November 1095, several regions of France and the Low Countries were affected by a great famine. Mortality and famine pushed many peasants and poor to

1. ORCID: 0000-0002-4292-7512. Departament d'Història, Universitat de Lleida. pere.benito@udl.cat
Rebut: IV/2022. Avaluat: V/2022. Versió definitiva: VI/2022.

Aquest article és resultat del projecte de recerca: «Más allá de la Peste Negra. Epidemias y crisis de mortalidad en el nordeste peninsular, siglos XI-XVI: reconstrucción de ciclos, medición de efectos y análisis de respuestas», reconegut i finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació (PID2020-117839GB-I00). Una versió preliminar del mateix fou presentada al XXXIIè Seminari d'Història Econòmica i Social «Crisis, catàstrofes i canvi social», organitzat pel Centre de Recerca d'Història Rural de l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona i celebrat a la Universitat de Girona els dies 9 i 10 de setembre de 2020.

follow the preacher Peter the Hermit and undertake the exodus to the East at the end of 1095. During the years 1093-1095, Catalan counties, which were immersed in a different political dynamic, experienced the effects of a long famine, as a consequence of the military campaigns driven by the counts of Barcelona and Urgell against the border kingdoms of al-Andalus, and a great crisis of mortality caused by the spread of the continental pandemic.

Keywords: famine, wheat crisis, epidemic, mortality crisis, turning point, crusade, exodus, Middle Ages.

Resumen

Entre 1093 y 1095 Europa Occidental sufrió una devastadora crisis de mortalidad epidémica. Entre abril y noviembre de 1095, varias regiones de Francia y de los Países Bajos fueron afectadas, además, por la hambruna. La mortalidad y el hambre empujaron a muchos campesinos y pobres a seguir al predicador Pedro el Ermitaño y emprender, a finales de 1095, el éxodo hacia Oriente. Entre 1093 y 1095 los condados catalanes, sumidos en una dinámica política distinta, sufrieron los efectos combinados de una larga crisis frumentaria relacionada con las expediciones que los condes de Barcelona y Urgell dirigieron contra las taifas fronterizas de al-Ándalus, y de una grave crisis de mortalidad causada por la difusión de la pandemia continental.

Palabras clave: hambruna, crisis frumentaria, epidemia, crisis de mortalidad, crisis-bisagra, cruzada, éxodo, Edad Media .

Crisis alimentàries, crisis de mortalitat i crisis frontissa

Reconstruir la cronologia de les crisis alimentàries premodernes causades per les alces cíclics dels preus dels cereals ha estat una preocupació de la historiografia europea almenys des de mitjan segle XIX. Els darrers anys, aquest tipus de reconstruccions, realitzades a partir de fonts i metodologies diverses, s'interessen d'una manera especial per establir distincions entre crisis a partir d'una graella de criteris múltiples, els més importants dels quals són la durada, l'abast geogràfic, les respostes polítiques i socials i les conseqüències dels episodis (Devroey 2019: 123-125). Un bon exemple d'aquesta inquietud és el volum editat l'any 2017 per Cormac Ó Gráda i Guido Alfani amb el títol de *Famine in European History*. Les enquestes regionals aplegades en aquest volum se centren fonamentalment en els episodis de fam o carestia severa. Els autors adopten el binomi fam-carestia (*famine-dearth/food shortage*) per distingir entre dues situacions qualitativament diferents: la crisi de subsistència més greu, de conseqüències desestructuradores sobre l'economia, la societat i la demografia, i la crisi causada per un dèficit d'aliments limitat en el temps i l'espai i identificada amb les alces menors dels preus dels aliments (Alfani i Ó Gráda 2017).

Per bé que aquesta distinció és seguida de manera general per la historiografia actual, no existeix consens a l'hora de definir què és una fam i què distingeix la fam de la carestia (Devereux 1993: 9-20). Economistes i historiadors han proposat diverses definicions i trets diferencials de la versió més greu de la crisi alimentària. Un d'ells, amb precedents en la literatura del segle XIV,² és que la fam s'esdevé quan el blat no arriba al mercat, és a dir, quan es produeix una ruptura de l'abastament d'una ciutat, d'una regió o d'un estat (Brunel 2002: 15).

Una definició més tècnica, basada en l'anàlisi de l'evolució dels preus dels cereals, identifica la fam amb la fase crítica del cicle alcista (Van der Wee 1963: 210-211). Els estudis econòmics sobre preus consideren com a indicador de la fam les alces solidàries dels preus dels cereals i d'altres aliments de la dieta bàsica, complementaris o substituïts dels cereals, com les lleguminoses, les verdures i la carn, així com de conservants com la sal (Van der Wee 1963: 217), tot i que una carestia greu podia també alterar la correlació de preus que els diferents cereals mantenien entre ells o que els cereals mantenien amb altres aliments en temps de normalitat (Malta 2019: 213-217).

La durada del cicle de preus alts és una variable important a l'hora de distingir entre fam i carestia: enfront de la carestia, de caràcter estacional o limitada a un únic any-collita, la fam es manifesta habitualment en el decurs d'un cicle plurianual de preus alts de les virtuals, del qual representa la fase crítica.

No menys significativa és la geografia de les dificultats. Generalment, la fam correspon a una crisi alimentària d'abast supraregional, ja sigui perquè les causes que la desencadenen —caiguda de la producció de cereals a conseqüència d'anomalies climàtiques o de guerres— afecten una geografia àmplia o ja sigui perquè la circulació de notícies sobre els preus i les disponibilitats del blat entre mercats urbans connectats i integrats (Dyer 2000: 107), i entre regions productores i centres consumidors, provoca el contagi i la difusió de la carestia més enllà de la regió on s'origina (Benito 2011: 81-85). Això no exclou que una crisi alimentària severa es pogués circumscriure a una determinada ciutat o regió.

Altres índexs apel·len a les respostes institucionals (mesures excepcionals), i col·lectives (pànic, revoltes o avalots o *food riots*, èxodes) a la fam i les seves conseqüències sobre la demografia (mortalitat) i la societat (increment de les desigualtats, empobriment, migracions). Cormac Ó Gráda considera l'excés de mortalitat —és a dir, l'increment pel damunt dels nivells normals causat per la desnutrició o per malalties induïdes per la desnutrició— el principal marcador de la fam, el tret distintiu que permet diferenciar-la de la carestia (Ó Gráda 2009: 4). Aquest criteri, seguit per Guido Alfani, Luca Mocarelli i Donatella Strangio (Alfani, Mocarelli i Strangio 2017: 25-29), pressuposa que una simple carestia no causa morts per desnutrició, però en la praxi historiogràfica s'enfronta amb les dificultats de discernir entre la mortalitat causada o induïda per la fam i la mortalitat causada per malalties la letalitat de les quals no depenia dels nivells de nutrició de la població, quan la crisi alimentària i la crisi de mortalitat se superposen en el temps. D'altra banda, com és ben co-

2. Matteo Villani, a la seva *Cronica*, escriu que la carestia esdevé fam «se il grano smette di arrivare sul mercato» (Porta (ed.) 1995: I, p. 416).

negut dels treballs de Jean Meuvret, René Baehrel i Pierre Chaunu per a la França d'Antic Règim, en molts casos les crisis de mortalitat foren causades per episodis de pesta bubònica que no eren precedits de fams ni de caresties (Meuvret 1965: 507-522). Per tant, tot i que les fams anaven associades a increments de les taxes de mortalitat causats per malalties associades a la desnutrició, una crisi de mortalitat podia ser provocada per una epidèmia sense fam i, al seu torn, una epidèmia podia desencadenar una fam pels seus efectes pertorbadors sobre la producció agrària, el comerç i l'abastament. La complexitat de les relacions i interaccions entre les crisis alimentàries i les crisis de mortalitat obliga, per tant, a distingir conceptualment ambdues categories en l'anàlisi de les «crisis de cicle curt» pre-modernes.

Per altra banda, la noció de crisi frontissa que utilitzo aquí apel·la a la crisi alimentària o a la crisi de mortalitat que, per les seves conseqüències econòmiques, socials i demogràfiques, suposa un *turning point* entre dues conjuntures, és a dir, una inversió de la tendència dels principals indicadors econòmics i demogràfics (població, producció, renda, preus, salaris...) amb efectes a mitjà o llarg termini. La idea que determinades fams i crisis de mortalitat suposaren un tombant entre conjuntures econòmiques i demogràfiques de signe oposat sorgí a la dècada de 1930, amb la incorporació de la teoria dels cicles desenvolupada pels economistes des del segle XIX a la nova historiografia social i econòmica. Ben aviat, en la història de l'Occident medieval foren identificades dues grans crisis frontissa, les dues del segle XIV: la Pesta Negra de 1347-1353 i la Gran Fam de 1315-1322. La Pesta Negra adquirí carta de naturalesa com a tombant de la història econòmica i demogràfica europea del segle XIV en la tesi de Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert* (1935). En la successió de crisis i conjuntures agràries d'Abel, la Pesta Negra inaugurava una nova «conjuntura agrària» (*agrarkonjunktur*), un llarg període caracteritzat per una inversió de la tendència dels principals indicadors econòmics i demogràfics de la primera meitat del XIV: una caiguda permanent dels preus dels cereals, un augment dels preus dels productes industrials i dels salaris i un descens del nombre d'habitants (Abel 1966). La Gran Fam europea de 1315-1322 assolí la categoria de crisi frontissa en el context de la primera formulació de la noció de Crisi de la Baixa Edat Mitjana en la historiografia posterior a la Segona Guerra Mundial. En un article publicat l'any 1949, Édouard Perroy evocà aquesta crisi de subsistència, fins aleshores coneguda només a través dels treballs de Fritz Curschmann per a l'Europa continental (Curschmann 1900) i Henry Lucas per a Anglaterra (Lucas 1930), com una de les principals manifestacions de la Crisi del segle XIV (Perroy 1949). En els treballs de Michael Postan i Léopold Genicot, i molt especialment després de la publicació de la *Cambridge Economic History*, la Gran Fam de 1315-1322 passà a assenyalar una ruptura de l'equilibri entre una població que anava creixent al llarg del segle XIII i que havia assolit màxims històrics a principis del segle XIV, i uns recursos agraris que havien esdevingut insuficients a conseqüència de la fragmentació de les explotacions agràries, l'esgotament dels sòls, el predomini d'una agricultura extensiva, l'estancament tecnològic i la caiguda dels rendiments. La fam de 1315-1322 esdevingué així un xoc malthusià, una gran frontissa de la història econòmica d'Europa, que posava fi a una llarga fase de creixement multiseccular (iniciada el segle IX) i

donava pas a una llarga fase d'estagnació o recessió, l'anomenada Crisi de la Baixa Edat Mitjana (Menant 2017: 412).

Treballs posteriors han relativitzat la importància d'aquestes dues crisis en la història social i econòmica de l'Europa del segle XIV i han qüestionat la validesa general del model neomaltusià, construït sobre evidències procedents d'Anglaterra i d'altres regions del nord d'Europa (Furió 2011: 343-348). No és, però, l'objectiu d'aquest article resseguir aquests debats, sinó cridar l'atenció sobre l'anomalia que suposa que durant la llarga etapa de suposat creixement de l'economia europea que va del segle X al XIII no es produís cap episodi de crisi alimentària o de mortalitat que alterés les tendències dels principals indicadors econòmics i demogràfics i impliqués canvis de cicle o de conjuntura.

El problema sembla més historiogràfic que no pas heurístic, ja que les fonts narratives i documentals que recullen les fams i les crisis de mortalitat o que permeten reconstruir-les de manera indirecta són relativament abundants per a les regions septentrionals d'Occident i per a algunes regions meridionals com és el cas dels comtats catalans a partir del segle XI. De fet, les enquestes sobre fonts narratives posteriors al treball de Curschmann el 1900 han permès dreçar diverses cronologies d'àmbit regional o supraregional que mostren la recurrència de la fam i la carestia a les regions centrals de l'antic imperi carolingi entre els segles IX i XIII, i a l'Europa meridional a partir del segle XII. Un primer balanç de les crisis alimentàries de la llarga etapa de «creixement» d'Europa revela que les fams i caresties de caràcter supraregional no només no foren desconegudes, sinó que fins i tot no foren menys freqüents que a partir de finals del segle XIII. En efecte, entre 1000 i 1260, Europa occidental experimentà un total de 27 crisis supraregionals de diferent durada, abast geogràfic i intensitat. D'aquestes, tres (les de 1093-1095, 1195-1197 i 1257-1260) sobresurten per la seva gravetat en base a diversos indicadors: el nombre de fonts narratives i documentals independents que les testimonien; l'abast geogràfic de les dificultats; la durada del cicle; les descripcions i percepcions que recullen les fonts i les informacions que aporten sobre les conseqüències socials, culturals (sobretot en l'àmbit alimentari), econòmiques i demogràfiques de les crisis (Benito 2011: 61-65). Aquestes informacions suggereixen que els dos primers cicles implicaren, a les regions més afectades, canvis econòmics i demogràfics profunds i duradors. Tot i així, en aquesta contribució, dedicada a la primera de les tres crisis, la de 1093-1095, em mouré més en el terreny de l'anatomia o anàlisi del cicle que en el de l'avaluació de les seves conseqüències demogràfiques, socials i econòmiques.

El cicle catastròfic de 1093-1095

La crisi de 1093-1095 és la concatenació de dues crisis de natura diferent i independents pel que fa a les seves causes: una greu crisi de mortalitat epidèmica els anys 1093-1094 i una greu crisi de subsistència l'any 1095. Ambdues crisis afectaren àrees de l'Europa septentrional, central i mediterrània, no del tot coincidents.

La literatura existent sobre aquest cicle catastròfic de mortalitat i fam s'ha basat de manera gairebé exclusiva en fonts narratives (annals, cròniques, vides, gestes...) produïdes

en centres monàstics d'origen merovingi o carolingi del nord d'Europa. Els textos que recullen la mortaldat de 1093-1094 i la fam de 1095 es concentren en diverses regions de l'Imperi germànic, dels Països Baixos meridionals, del nord del regne de França i de les illes britàniques. Dues famílies d'annals produïdes al sud dels Alps, a Verona, i al sud dels Pirineus, al monestir de Ripoll, són les úniques fonts historiogràfiques meridionals que recullen l'episodi de fam de 1095. Les fonts documentals catalanes, però, testimonien àmpliament els efectes de la crisi de mortalitat i de la fam de 1093-1095 als comtats orientals (Günzberg 2002: 3-18; Benito 2007: 104-105), i apunten a una afectació geogràfica molt més àmplia: el nord de la península ibèrica i el nord i el centre de la península italiana. Està clar, per tant, que el dèficit de notícies narratives al sud del regne de França i al nord de les penínsules ibèrica i italiana no assenyalen els límits meridionals de la crisi, sinó un problema de fonts: la pràctica inexistència, tret de les dues excepcions assenyalades, de tradicions annalístiques en els escriptors monàstics d'aquestes regions abans de l'any 1100.

Dins d'aquest cicle crític cal diferenciar una crisi de mortalitat epidèmica entre setembre de 1093 i finals de 1094, que pogué prolongar-se fins 1095 o 1096 en algunes regions de l'Europa central (fase A del cicle) i una crisi de subsistència greu entre la primavera i la tardor de 1095 (fase B del cicle). Aquesta cronologia, però, no és extrapolable als comtats catalans, on la fam i la mortalitat elevada se superposaren entre desembre de 1092 i març de 1095 i la crisi de mortalitat perdurà fins a l'abril de 1096.

Crisi de mortalitat epidèmica a Europa: setembre de 1093-1094

La primera fase d'aquest cicle és una crisi de mortalitat extraordinària que afecta les illes britàniques (Anglaterra i Irlanda) i diverses regions del Sacre Imperi (Renània, Saxònia, Suàbia, Turíngia, Baden-Württemberg, Hesse, Baviera, Bohèmia), dels Països Baixos (Utrecht, Lieja, Namur, Hainaut, Brabant), de França i de la península italiana. Els annals de l'abadia de Marchiennes (Artois) evocuen una gran mortaldat d'homes a Gàl·lia i a Germània l'any 1094.³ Cosmas de Praga (c. 1045-1125), a la *Crònica dels Bobemis*, parla d'una mortaldat general que afectà, de manera especial, les regions de l'Imperi germànic,⁴ una observació corroborada per Bernold de Constança (c. 1054-1100), que, des del monestir de Sant Blai, a la Selva Negra, precisa que la mortalitat va afectar diverses províncies, però molt especialment Baviera, i que no afligí només la terra teutònica, sinó també França, Borgonya i Itàlia.⁵ Aquest extrem no és, però, confirmat pels annals i les cròniques de les regions de França on l'any següent s'esdevingué la fam.

3. «In Gallia et Germania gravis hominum mortalitas facta est» (*Annales Marchianenses*, MGH, SS, XVI, p. 615).

4. «Eodem anno fuit mortalitas hominum, sed maxima in Teuthonicis partibus» (Cosmas de Praga, *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, MGH, SS, IX, p. 103).

5. «Haec autem mortalitas non solum Teutonicos, set et Franciam, Burgundiam, Italiam usquequaque vexabat, quae tamen sapientibus non adeo detestanda videbatur» (Bernold de Sant Blai, *Bernoldi Chronicon*, MGH, SS, V, p. 460).

La majoria dels annals situen la crisi de mortalitat a l'any 1094, i només cinc textos la daten de l'any 1093. Tot i així, diversos annals germànics relacionen l'inici de la gran mortaldat amb dos esdeveniments còsmics, la datació dels qual coneixem amb precisió: l'eclipsi de sol del 23 de setembre de 1093 (Newton 1972: 379-387 i 410) i l'observació a l'hemisferi nord d'una bola de foc que creuà el firmament (1 d'agost de 1093). Bertold de Zwiefalten (c. 1089-1169), basant-se en diverses fonts anteriors,⁶ escriu que el 23 de setembre de 1093 s'observà durant tres hores un eclipsi solar i després començà una gran pestilència.⁷ Aquest esdeveniment còsmic, interpretat com un senyal precursor, permet establir l'inici de la crisi de mortalitat a les regions meridionals de l'Imperi després de l'estiu de 1093, circumstància que explicaria que alguns annals alemanys datin la mortalitat d'aquest any i que els annals d'Augsburg la ubiquin als dos anys de la taula pasqual.

Altres cinc textos produïts a Utrecht, Ottobeuren (Baviera), Hradisko (Bohèmia), Saint-Évroult (Normandia), Angers (Anjou) daten la mortalitat l'any 1095, i una única font, els annals de Praga, el 1096. Les cronologies divergents dels annals d'Ottobeuren (Baviera), Hradisko i Praga (Bohèmia) podrien explicar-se per una persistència de la mortalitat els anys 1095 i 1096 a Baviera i Bohèmia, les regions més afectades per la mateixa, mentre que a Saint-Évroult i Angers la mortalitat podria estar relacionada tant amb l'episodi de fam de 1095 com amb la persistència de la mortalitat epidèmica iniciada a les regions de l'Imperi a finals de 1093. En tots els casos no podem excloure la inseguretats dels autors dels annals a l'hora d'inscriure les anotacions dins les taules pasquals, o dels escrivans en les successives còpies posteriors.

Les fonts narratives septentrionals són concordants pel que fa al caràcter epidèmic d'aquesta crisi de mortalitat que causa estralls des d'Irlanda fins a Bohèmia. Tot i que el mot més emprat és el de «mortalitas», l'al·lusió a la pesta està ben representada en un bon nombre de textos: «peste»,⁸ «pestilentia»,⁹ «pestilentia gravis»,¹⁰ «pestilentia magna».¹¹ Els annals irlandesos de Four Masters parlen d'una «gran pestilència per tota Europa en general».¹²

6. «1094. Eclipsin solis 9 kal. oct. factam magna mortalitas hominum sequitur» (*Annales Ratisponenses*, MGH, SS, 17, p. 585). «1093. Hoc anno 11 kal. oct. circa terciam horam diei facta est eclipsis solis, alteroque anno facta est mortalitas magna» (*Annales Sancti Blasii in Silva Nigra*, MGH, SS, 17, p. 277).

7. *Bertoldi liber de constructione monasterii Zwivildensis. Libri II*, MGH, SS, X, p. 111.

8. «Mors populos stravit, subita quos peste necavit» (*Annales Zwifaltenses maiores*, MGH, SS, X, p. 54).

9. *Annales Augustani*, MGH, SS, III, 134, 18. «A.D. 1094. Ecclesia mortalitate immensa incredibiliter vastata est, insuper pestilentia, turbinibus, imbrim inundationibus diversisque cladibus nimium afflictata» (Frotolf de Michelsberg, *Chronica*, MGH, SS, VI, p. 207).

10. *Annales Sancti Petri Erphesfurdenses*, MGH, SS, XVI, 16, p. 42.

11. *Annales Hildesheimenses*, MGH, SS, III, p. 106. *Annales Neresheimenses*, MGH, SS, X, p. 21. *Bertoldi Zwifalt cbr.*, MGH, SS, XX, p. 111. *Annales Stederburgenses*, MGH, SS, XVI, p. 203. *Annales Rosenfeldenses*, MGH, SS, XVI, p. 101. *Annales Sancti Albani Moguntinensis*, MGH, SS, II, p. 246. *Annales Sancti Disibodi*, MGH, SS, XVII, p. 14.

12. CELT (Corpus of Electronic Texts), University College, Cork, Ireland: <http://www.ucc.ie/celt/published/T100005B/>.